

मधि

का

वज्रिंसहस्रं सूर्या अननूजातमष्टरोदसी ॥ यदितद्रं दशतंदिवः शतं भूमयः प्रतिमा
नानिस्थुर्नत्वा वज्रिंसहस्रं सूर्याद्यावाष्टथि व्यावयवभ्यश्रुवीमित्यथैषादित्यस्य
॥ २ ॥ ॥ यदुदं चोदृषाकपे गृहमिंद्रजगंतनु ॥ का १ स्थपुल्वधोमृगः कर्मगंजन
योपनो विश्वस्मादिंद्रउत्तरः ॥ यदुदं चोदृषाकपे गृहमिंद्रजगमतं कस्यपुल्वधोमृ
गः कसवदीमृगोमृगोमार्ष्टर्गतिं कर्मणः कर्मगदेरंजनयोपनः सर्वस्माद्यंद्र
उत्तरस्तमेतद्रूमलादित्यमथैषादित्यरश्मीनां ॥ ३ ॥ ॥ विहिंसोतोरसृक्षतनेंद्रं
देवममंसत ॥ यत्रामंददृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सरवाविश्वस्मादिंद्रउत्तरः ॥ यसृक्ष
तहिप्रसवायनयेंद्रं देवममंसत यत्रामदृषाकपिर्यस्वरः पुष्टेषु मत्सरवाम
मसरवामदनसरवायेनः सरवायस्तेः सहतिवासर्वस्माद्यंद्रउत्तरस्तमेतद्रूम

ता

॥ ६९ ॥
पोषेषु

मुषस्तच्चित्रमेताउत्याः सुकिंशुकं वृषाकपाय्ययागस्तुत्त्वष्टादुहित्रे सविता विश्वारूपा
 णिप्रातर्जितमुदुत्यंचित्रं शुक्रं ते पथस्यथ इदं विष्णुर्विश्वानरो व्याख्यातो विश्वानरस्य
 येनापावके तिवतुष्टं केश्याग्निं त्रयः केशिनः पुनरेहियंस्मिन् चक्षोपावीरवीयद्विद्राग्नी
 पवित्रवतउत्तनो हिर्यामथर्वाऽथातो द्युस्त्रिणा देवगणा इमा गिरः सप्तर्षयस्त्रिर्यग्व
 लो देवानां भद्रो मा सौ यज्ञेन स्वगा देवा ज्मया अत्र रां नो भवन्तु देवानां प्रत्नी रुतग्न्या च
 तुषट् चत्वारिंशत् ॥ १४६ ॥ ॥ इति निरुक्ते द्वादशोऽध्यायः ॥ ॥ हरिः ॐ ॥ अ
 थ मा अतिस्तुतय इत्या चक्षते पिधा सं प्रत्यय एव स्यान्माहात्म्या देवतायाः सोमि मे
 व प्रथममाह त्वमग्ने द्युभिस्त्वमा शुशुक्षणि रिति यथैतस्मिन् सूक्ते न हित्व दारे निमिष
 श्वने श इति वरुणस्याथैषैंद्रस्य ॥ १५ ॥ ॥ यद्यावदं द्रते शतं शतं भूमि रूतस्युः ॥ नत्वा

आदित्यमथैषाश्विनोः॥४॥ ॥ सृण्येवजर्मरीतुफरीतूनतोशेवतुफरीपफरीका॥ उद
 न्यजेवजेमनामदेरूतामेजराखजरंमरायु॥ सृण्येवेतिद्विविधासृणिर्मवतिमतीचहं
 ताचतथाश्विनोचापिमतीरोजर्मरीभर्तारावित्यर्थःस्तुफरीतूहंतारौ॥ नैतोशेवतुफरी
 पफरीका॥ नितोशस्यापत्यंनैतोशंनैतोशेदतुफरोक्षिप्रहंतारौ॥ उदन्यजेवजेमनाम
 देरू॥ उदन्यवजेवेत्युदकजेइवरत्नेसामुद्रेबांद्रमसेवाजेमनेजयमनेजेमनामदे
 रू॥ तामेजराखजरंमरायु॥ एतज्जरायुजंशरीरंशरदंमजीर्णमथैषासोमस्य॥५॥
 तरत्समंदीधावतिधारासुतस्यांधसः॥ तरत्समंदीधावति॥ तरतिसपापंमंदीय
 स्त्रैतिधावतिगच्छत्यूर्ध्वं गतिं॥ धारासुतस्यांधसः॥ धारयाभिषुतस्यसोमस्यमं
 त्रपूतस्यवाचास्तुतस्याथैषोर्या॥६॥ ॥ चत्वारिष्टंगात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्वेस

यज्ञ

सर्व

सि

सहस्तासोअस्या॥ त्रिधाबधोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्यंआविवेश॥ चत्वारिंशं
मेतिवेदावा एतउक्तास्त्रयोस्यपादइतिसवनानित्रीणिद्वेशीर्षेप्रायणीयोदयनी
येसप्तहस्तासःसप्तछंदोत्रिधाबधस्त्रेधाबधोमंत्रब्राह्मणकल्पैर्वृषभोरोरवीति
रेखणमस्यसवनक्रमेणऋग्भिर्ऋजुभिः सामभिर्यदेनमृग्भिःशंसंतियजुर्भिर्
जंतिसामभिस्तुवंतिमहोदेवइत्येषंहिमहांदेवोयद्यज्ञोमर्त्यंआविवेशेत्येषहि
मनुष्यानाविरातियजनायतस्योत्तराभ्यमेनिर्वचनाया॥७॥ ॥स्वर्यंतोनापेक्षं
तआद्यारोहंतिरोदसी॥यज्ञंयेविश्वतोधारंसुविद्वांसोवितेनिरो॥स्वर्गंछंतइजाना
वानेक्षंतेतेमुमेवलोकंगतवंतमीक्षंतमिति॥आद्यारोहंतिरोदसी॥यज्ञंयेविश्व
तोधारंसुविद्वांसोवितेनिरइत्यैषावांचप्रवदितेव॥८॥ ॥चत्वारिवाक्प

र्वतोधारं

॥द्वं॥

परिमितापदानितानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ गुहात्रीणि निहितानि गयंति तुरीयं
ना सोममुष्यावदंति ॥ चत्वारि वाचः परिमितानि पदानितानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधा
विनो गुहायां त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयन्ते गुहा गृहते स्तुरीयं त्वरते । कतमानि च
त्वारि पदान्योकारो महा व्याहृतयश्चेत्येवार्थनामाख्याते चोपरार्गनिपाताश्चेति वे
याकरणमंत्रः कृत्यो ब्राह्मणं चतुर्थं द्वावैरि कीर्तिषाक्षिकऋक् वो यत्तं पिसामानि च
तुर्थं व्यावहारिकीति नैरुक्ताः सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य सरीरपक्ष्यं चतुर्थं
व्यावहारिकीत्येकं पशुपुत्रं तेषु मृगेषां तन्मनिचेत्यात्मप्रवदा अथापि ब्राह्मणं स
वति सा वैक्सरष्टा चतुर्थं धीय भवदेष्टे वलोकेषु त्रीणि पशुपुत्रं तुरीयं या
ष्टयिष्यां प्राग्नौ सारथ्यं तरेयां तरिक्षे सा वा यौ सा वामदेव्यो यादिवि सादित्ये सा ह

होतुं सास्तनयित्वा वश्यपशुपुततो यावागत्यारयततां ब्राह्मणे षडधुस्तस्माद्ब्राह्म
णा उभयो वाचं वदंति ॥ याच देवानां याच मनुष्याणां मित्येथैषा क्षरस्य ॥ ९ ॥ ॥
ऋचो अक्षरे परमेव्यो मन्यस्मिन् देवा अधि विश्वे नि षेदुः ॥ यस्तं न वेद किं कृत्वा करि
ष्यति य इति द्विदुस्त इमे समासते ॥ ऋचो अक्षरे परमेव्यवने यस्मिन् देवा अधि नि षेणः
सर्वे यस्तं न वेद किं सक्त्वा करिष्यति य इति द्विदुस्त इमे समासत इति विदुषमुपदिश
ति कृतमत्तदेतदक्षरमोमित्येषा वा गतिशाक पूर्णिर्ऋचश्च हाक्षरे परमेव्यवने धी
यंतं नाना देवतेषु च मंत्रेष्वेतत्तथा एतदक्षरं यत्सर्वं त्रयी विद्यां प्रतिप्रतीति च ब्राह्म
णं ॥ १० ॥ ॥ आदित्य इति पुत्रः शाक पूर्णे रेष गर्भवति यदेनमर्चंति प्रत्युचः सर्वा
णि भूतानि तस्य यदन्य भन्मंत्रे यस्तदक्षरं भवति रश्मयो त्रदेवा उच्यंते य एतस्मिन्नि

॥ ६३ ॥

धिनित्यण्ड इत्यधिदेवतमथाध्यात्मं राभमंत्रं च ३ चतेयदेनेनार्चति प्रत्युचः सवाणी दि
याणितस्ययदविनाशिधर्मतदक्षरं भवतींद्रियाण्यदेवा उच्यंते यान्यस्मिन्नात्मं ने कंम
वंतीत्यात्मप्रवादाः ॥११॥ ॥ अक्षरन्नक्षरति नक्षीयते वाकृक्षरं भवति वा बोक्षइति वा
स्त्रेयानस्यां जनात्तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसागान्दत्ययं मंत्रार्धचिंताचूहो भूल्हो पिश्रुति
नोपितर्कतो न तु पृथक्त्वेन मंत्रानिर्वक्तव्यं प्रकरणरा एव तु निर्वक्तव्या न ह्येषु प्रत्यक्षभूत
तु स्य नृषेरतपसो वा पारोवर्यवित्सुतुस्वर्गदितृषु भूयो विद्यः प्रशास्यो भवतीत्युक्तं पुरस्ता
नानुष्ठावाकृषिष्कामत्सु देवान्ब्रुवन्को न क्रुषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं तर्कमं पि प्रा
यच्छ मंत्रार्थचिंताभूहमभूटं तस्माद्यदेव किंचान्नूवानो भूहृत्यार्थतद्भवति ॥१२॥ ॥
हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्वा स्मृणाः संयजंते संखायः ॥ अत्राह त्वं विजुह्वेद्याभिरोह ब्र

स्मरणो विचारं त्युत्वे ॥ हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजंते समानाख्याना ऋत्विजो
 राहत्वं किं नुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्राह्मणानुहब्रह्माणुहएषां ब्रह्मेति
 वासेयं विद्याश्रुतिमतिबुद्धिस्तस्यास्तपसा पारमीक्षितव्यंतदिदमायुरिष्ठतानि निर्वक्त
 यंतस्माच्छंदः सुशेषां उपेक्षितव्या अथागमो यायां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्तद्वाच्य
 मनुभवत्यनुभवति ॥ १९३ ॥ ॥ यथष्टं खंळं ॥ ॥ अथेमायद्यावो यदुदं चो
 विहिसो तोः सृण्येव तत्सचत्वारिवांगो अक्षर आदित्य इत्यक्षरं नक्षरति हृदा त
 ष्टेषु त्रयोदश ॥ ॥ इति निरुक्ते सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥ ख्यातं देवं तं यज्ञांगं चाथातुर्ध्वं
 मार्गगतिं चारव्यास्यामः सूर्य आत्मेत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टाथैतदनु प्रवदंत्यथैतं
 महान्मात्मानमेषर्गणः प्रवदंतींद्रं विब्रं वरुणमग्निमां हरिं ॥ ॥ यथैष महानात्मा

॥ ६४ ॥

ॐ विद्मः

तमज्ज्ञासयात्मानं प्रोवाचाग्निरस्मिज्जन्मनोजातवदा अहमस्मि प्रथमजा इत्येता आमा
॥१॥ ॥ अग्निरस्मि जन्मनो हृतं मे चक्षुरमृतं न आसन्न आर्कस्त्रिधा तूरज सो वि
मानो जेसो धर्मो हविरस्मि नाम ॥ अहमस्मि प्रथमजा कुतस्य पूर्वदेवेभ्यो अमृत
स्य नाभिः स्योमा ददाति स इ देवता ॥ अहमन्नमन्नमदंतम (दी) तिसह शात्वा
प्रादुर्बभूवैवंत व्याजहाराय तमात्मा ॥ मभ्यात्मजमंति कमन्यमा आचवक्ष्वे
ति ॥ ॥ अपश्यंगोपामनिपमानुमाचपराचयुतिभिश्चरंता ॥ ससंधीचीः
सविष्ट्रीर्वसान् आवरीवर्तिभुवनेष्वंत ॥ आवरीवर्तिभुवनेष्वंत इत्यथैष महा
नात्मा सत्वलक्षणस्तत्परंत ब्रह्मतसत्यंत सुलिलंत दव्यकंत दस्पशंत दरूपं
तदरसंत दगंधंत दमृतंत दुक्कंत निष्ठाप्तात्मा सैषा ॥ भूतप्रकृतिरेत्येके तत्क्षे

महा

तत्रेदं ज्ञानाक्षेत्रज्ञमनुप्राप्य निरात्मजमथैषं नात्मा विविधो भवति सत्त्वं रजस्तम इति सत्त्वं
तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठत्यभितोरजस्तमसी इति कामद्वेषस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुद्ध्यतो
विभूतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञ एव क्वाय कल्पते प्रतिभाति लिंगो महानात्मा तमो लिंगो वि
द्या प्रकाशालिंगं सप्तमोऽपि निश्चयलिंग आकाशः ॥ २५ ॥ आकाशगुणः
राक्ष आकाशादायुर्द्विगुणस्पर्शनं त्रयोऽप्योतिस्त्रिगुणं रूपाणि चोतिष आपश्च
तुर्गुणारसेनाभ्यः पृथिवी पंचगुणांगं त्रेन पृथिव्या भूतंगामस्थावरजंगमास्तदेत
दहयुगसहस्रं जागर्तितस्थाने सुषुप्त्यं नानि प्रत्याहरति स्तथा माः पृथिवी मपि
यंति पृथिव्यप आपोऽप्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुराकाशं माकाशो मनो मनो विद्या
विद्या महानात्मानं महानात्मा प्रतिभाति भा प्रकृतिं सा स्वपितियुगसहस्रं रा

॥ २६ ॥

धिरतावेतावहोरात्रावनसंपरिवर्ततोस कालस्तदेतदहर्भवतियुगसहस्रपर्यंतमहर्गद्व
त्सणोविद्वंसत्रियुगसहस्रांतांतेहोरात्रविदेजनाइति॥४॥ ॥तंपरिवर्तमानमन्योन्य
प्रवर्ततेस्रष्टृष्टविभक्तातिमात्रोहसितिगम्यतेसमिथ्यादर्शनेदंपातकंमहाभूतेषु
अथोपवाकाशाद्वायोः प्राणश्चक्षुश्चक्षुःकारं च तेजसोऽप्यः स्नेहं पृथिव्या मूर्तिः पार्थि
वोस्त्वष्टो गुणान्विद्यात्रीमातृ तस्त्री न्पितृ तोस्त्रिस्त्रायुमज्जानः पितृ तस्त्रिस्त्रायुमज्जानः संशोणि
तानिमातृ तो ज्ञपानमित्यष्टो सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोपितृ तः॥५॥ ॥सय
द्यनुरुध्यतेतन्नवतियदिधर्मो नुरुध्यतेतद्देवो भवतियदिज्ञानमनुरुध्यतेतदमृतो
भवतियदिकाममनुरुध्यतेसंयवतइमां योनिं संदध्यात्तदिदनत्रमतं श्लेष्मारे
तसः संभवतिश्लेष्मणोरसोऽस्माच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदोमेदसस्त्रावा
स्त्रावोऽस्त्रीन्यस्त्रिभ्यो मज्जा मज्जा तोरेतस्तदिदं यो नोरेतः सितं पुरुषः संभवतिशु

कातिरेकेपुमान्भवतिशोणितातिरेके स्त्रीभवति द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति शुक्रमि
न्नेन यमो भवति शुक्रशोणितसंयोगात्मातृपितृसंयोगाच्च तत्कथमिदं शरीरं प
रं संयम्यते सौम्यो भवत्येकरात्रौ पितृकललं भवति पंचरात्राद्बुद्धः सप्तरात्रौ लेशी त
द्विः सप्तरात्राद्वर्द्धः पंचविंशतिरात्रैस्वस्थितो घनो भवति मासमात्रात्कठिणो भव
ति द्विमासाभ्यंतरे शिरः संपद्यंते मासत्रयेण ग्रीवा व्यादेशो मासचतुष्टयेण त्वग्व्या
देशः पंचमेमासेन त्वरो मव्यादेशः षष्ठे मुखनासिकांक्षिश्रोत्रं च संभवति सप्त
मे च लज्जसमर्थो भवत्यष्टमे बुद्ध्या च नवमे सर्वंगसंपूर्णो भवति मृत
श्चाहं पुनर्जितो जातश्चाहं पुनर्मृतः ॥ नाना योनिं हस्त्राणि मयो धितानि योनि
वै ॥ अहारा विविधा भुक्ताः पीतान् नाना विधा लज्जनाः ॥ मातरो विवेधा दृष्टाः

॥ ६६ ॥

पितरः सुहृदस्तथा॥ अवाङ्मुखः पीडयमानो जंतुश्चैव समन्वितः॥ सारव्ययोगं सम
भ्यं स्येत्युक्तं वा पंचविंशकमिति ततश्च दशमे मासे प्रजायन्ते॥ ज्ञातश्च वायुना सृ
ष्टं जन्म स्मरति जन्म मरणमन्ते च शुभाशुभं च॥ तच्चैव शरीरस्य प्राप्ताण्यं॥ ६॥ ॥ अ
ष्टोत्तरं संधिरातमष्टकपालं शिरः संपद्यते षोडशवपायलानि नवस्नायुशता
निसप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां मर्ध्वं च न स्त्रोरो माणि कोट्यो हृदयं द्व्यष्टकपालानि
द्वादशकपालानि जिह्वा वृषणोत्थं सुपणं तितो पष्ठगुदपाद्ये तन्मूत्रपुरीषं क
स्मादाहारपानसिक्तत्वावनुपचितकर्मणा वन्योन्यं जायेते इति तं विद्या कर्मणी स
धन्वारभेते पूर्वप्रज्ञानमहत्यज्ञानतमसिमग्नौ जरा मरणक्षुत्तिपासाः शोकक्रोधला
समोहमदमयमत्सरहर्षविषादेर्थासूयात्मकैर्द्वैतैरभिभूयमानसोऽस्मादार्जवं ज

वीष्णावातैर्निर्मुच्यते सोऽस्मापान्तं महाभूमिका वठरीरा विमेवमात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिरधि
 परीत्य तेजसंशरीरं हत्वा कर्मणो गुरुत्वं फलमनुभूय तस्य संक्षये पुनरिमं लोकं प्रतिपद्य
 ते ॥ ७ ॥ ॥ अथ ये हिंसा माश्रित्य विद्यामुत्तज्यं महत्तपस्तेऽपि रेचिरेण वेदोक्तानि वाक
 मीणि कुर्वन्ति ते धूममभिसंसर्वन्ति धूमाश्चैव पक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमा
 णपक्षादक्षिणायनं दक्षिणायनां सितलोकं द्रुमसंवंद्रमसेवायं वार्योर्दृष्टिं
 दृष्टे रोषधयश्चेतद्वा तस्य संक्षये पुनरेवमं लोकं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥ अथ
 ये हिंसा मुत्तज्य विद्या माश्रित्य महत्तपस्तेऽपि रेचानोक्तानि वाकमीणि कुर्वन्ति ते विर
 भिसंभवत्यर्चिषो हरहृषापर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुदगयनमुदगयना
 दिदं लोकं देवल्लोकादोदित्यमादिदं द्युतं वैद्युताग्निं न संमानसः पुरुषो भूत्वा ब्रं

पितृलोका

६७

सलोकमभिसंभवन्ति तेन पुनरावर्तते शिष्टादं दशकाय तद्दं न जानन्ति तस्मादिदं वे
त दिव्यमथाप्याह ॥ ११ ॥ नतं विदाथ य इमं जानान्यद्युष्माकं मन्त्रं वभूव ॥ नीहारे
ण प्राचताजल्यो चासुतपठक्यशासश्चरन्ति नतं विद्या विदुषो यमेवे विद्वांसो
वदंत्यक्षरं ब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्माकमन्तरमन्यन्तेषामन्तरं वभूवेति नीहारेण
प्राचतास्तमसाजल्यो चासुतपठक्यशासः प्राणं सूर्यं यत्पथगाग्निश्चरन्त्यविद्वांसः
क्षेत्रं मनुप्रवदंत्यथाहो विद्वांसः क्षेत्रं शोनु कल्पते तस्य तपसा सहा प्रपादमेत्यथाव्यो
मभवंति ते मासंततमिच्छेतेन सख्यमिच्छेदेष हि सर्वाश्रेष्ठं सेजानातिभूतं भवद्भवि
ष्यदिति ज्ञाता कस्माज्जायते सर्वा कस्मात्सख्यते सहभूतेन्द्रियैः शरीरे महाभूता
निसेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति सतस्तस्य यदापः प्रतिष्ठाशीलमुपशम आत्मा ज्ञा

इति स ब्रह्मभूतो भवति साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठते बंधोऽज्ञानकृतो यात्मनो महतः प्रथमं
भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः ॥ १० ॥ ॥ हंसः। घर्मः। यज्ञः। वेनः। मेधः। कृमिः।
सूत्रिः। विष्णुः। प्रभुः। शंभुः। राभुः। वधकर्म। सोमः। भूतं। भुवनं। भविष्यत्। आपः।
महत्। योम। यशः। महः। सण्कं। स्मृतीकं। स्मृतीकं। सतीकं। सतीनां गहनं। गभीरां
गद्वरं। कं। अन्तः। हविः। सद्यः। सदनं। नृत्तं। योनिः। कृतस्य योनिः। सत्यं। नारां। हविः।
रयिः। सत्। पूर्णं। सर्वं। अक्षितं। बर्हिः। नाम। सूर्यः। अयः। पवित्रं। अमृतं। इंदुः। हे
म। स्वः। सर्गाः। शंबरं। अंबरं। वियत्। योम। बर्हिः। धन्वा। अंतरिक्षं। आकाशं। आपः।
पृथिवी। भूः। स्वयंभूः। अधा। पृथ्वरं। सर्गरः। समुद्रः। तपः। तेजः। सिंधुः। अर्णवः।
नाभिः। रुद्रः। उर्ध्वः। तारां। पुरः। किं। ब्रह्म। वरेण्यं। हंसः। आत्मा। भवति। वधंत्य

पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां नो॥ श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सो
मः पवित्रमत्येतिरेभन॥ ब्रह्मा देवानां मित्येष हि ब्रह्मापवति देवानां देवैर्कर्मणा न
मादित्यरश्मीनां पदवीः कवीनां मित्येष हि पदवीति कवीनां कवीयमानानां मादि
त्यरश्मीनां मृषिर्विप्राणां मित्येष हि ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणां मा
दित्यरश्मीनां महिषो मृगाणां मित्येष हि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणां मा
दित्यरश्मीनां श्येनो गृध्राणां मिति श्येनो भवति श्यायतेर्गतिकर्मणो
गृध्राणां भवति गृध्रतेऽखानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिर्व
नानां मित्येष हि स्वयं कर्मण्यादित्यो धत्ते वनानां वननकर्मणां मादित्यर
श्मीनां सोमः पवित्रमत्येतिरेभन॥ नित्येष हि पवित्रं रश्मीनां मत्येति स्तूयमा

दानं। यद्वा हि ध्या। शरीराणि। अवयवं च संकुसुते। यज्ञः। आत्मा। भवति। यदेनं तन्वते
थैतं मह्यं तं मात्मानमेतानि सूक्तान्वेतां चोनुप्रवदंति ॥११॥ ॥ सोमः पवते जनि
तामतीनां जनिता दिवो जनिता एथिव्याः ॥ जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनिता इन्द्रस्य जनि
तोत विष्टेणाः ॥ सोमः पवते सोमः सूर्यः प्रसवना जनितामतीनां प्रकाशकर्मणा मादित्य
रश्मीनां दिवो द्योतनकर्मणा मादित्यरश्मीनां एथिव्यां प्रथनकर्मणा मादित्यरश्मी
नामग्नेर्गतिकर्मणा मादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणा मादित्यरश्मीनामिंद्र
स्योश्चर्यकर्मणा मादित्यरश्मीनां विष्टेणार्चासिंकर्मणा मादित्यरश्मीनामित्यधि
दैवतमथाध्यात्मं सोम आत्मा येतस्मादेवेंद्रियाणां जनितेत्यर्थः ॥ अपि वा स
र्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतत आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥१२॥ ॥ ब्रह्मा देवानां

नरुषएवेतत्सर्वमक्षरमित्याधिदेवतमथाध्यात्मं ब्रह्मादेवानामित्ययमपि
ब्रह्माभवति देवानां देवनकर्मणामिंद्रियाणां पदवीकवीनामित्ययमपि पदं वेति
कवीनां कवीयमानानामिंद्रियाणामृषिर्विप्राणामित्ययमपि ऋषिणो भवति
विप्राणां व्यापनकर्मणामिंद्रियाणामहिषो मृगाणामित्ययमपि महानृभव
ति मृगाणां मार्गणकर्मणामिंद्रियाणां शूरेनो गृधाणामिति शूरेन आत्मा भव
ति शूराय ते शूरीनकर्मणो गृधाणां दिव्याणि गृध्यते शूरीनकर्मणो यान्यस्मिंस्तिष्ठ
ति स्वधितिर्वनामित्ययमपि स्वयंकर्मण्यात्मानि धत्ते वनानां वननकर्म
णामिंद्रियाणां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्नित्ययमपि पवित्रमिंद्रियाण्येति
स्तूयमानो यमेवेतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥५३॥ ॥ तिष्ठोवाच ॥

॥५०॥

इरयति प्रवद्विर्भूतस्य धाति ब्रह्मणो मे नीषां ॥ गावो यंति गोपातं पृच्छ्यमानाः
सोमं यंति मेतयो वावशानाः ॥ वहिरादित्यो भवति सति स्त्रोवाचः प्रेरयत्ययो
यज्ज्ञाष सामान्य तस्यादित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत्सर्वमक्ष
रमित्यधिदैवतमथाध्यात्मं वहिरात्मा भवति सति स्त्रोवाच इरयति प्रेर
यति विद्यामतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतान्ययमेवे
तत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥१४॥ ॥ सोमं गावो धेनवो वावशानाः
सोमं विप्रामृतिभिः पृच्छमानाः ॥ सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे जु
कीं स्त्रिष्टुप्तः सन्नेवंते ॥ शतसु सोमं गावो धेनवो रश्मयो वावश्यमानाः
कामयमाना आदित्यं त्येवमेव सोमं विप्रारश्मयो मतिभिः पृच्छमा

॥५०॥

नाः कामयमाना आदित्यं यंत्येव मेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान एतमेवाकांश्च वि
ष्टुमश्च सन्नवंते तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवंतीत्यधिदेवतमथाध्यात्ममे
त एव सोमं गावो धेनव इन्द्रियाणि वा वक्ष्येमानानि कामयमानान्यात्मानं यंत्ये
व मेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमानानि कामयमानान्यात्मानं यंत्ये
व मेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान इममेवात्मानं सप्त क्रुषयश्च सन्नवंते तान्मे
तस्मिन्नात्मकं नेकं भवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १५ ॥ ॥ अक्रांत्समुद्रः प्रथ
मे विधर्मं जनयन् प्रजाभुवनस्य राजा ॥ रुषा पवित्रे अधिसानो अव्ये रूह सो
मो वा रुधे सुवान इन्द्रः ॥ अत्यक्रमीत्समुद्रादित्यः परमेव्यवने वर्षं कर्म
णा जनयन् प्रजाभुवनस्य राजा सर्वस्य राजा रुषा पवित्रे अधिसानो अव्ये रू

॥७९॥

हत्सोमोवारधेसुवानइंदुरित्यधिदैवतमथाध्यात्ममत्यक्रमीत्समुद्रआत्माप
रमेव्यवनेज्ञानकर्मणाजनयन्मृजाभुवनस्यराजावृषापवित्रेअधिसोमोव्येव सर्वस्यराजा
हत्सोमोवारधेसुवानइंदुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥५६॥ ॥महत्तत्सोमोमहि
षश्वकारापांयद्गप्तेवृणीतदेवान् ॥अदधादिंद्रेपवमानओजोजनयत्सूर्ये
ज्योतिरिंदुः ॥महत्तत्सोमोमहिषश्वकारापांयद्गप्तेवृणीतदेवानाधिपत्स
मदधादिंद्रेपवमानओजोजनयत्सूर्येज्योतिरिंदुरात्मा ॥५७॥ ॥विधुं
दद्राणंसमनेबहूनांयुवानंसंतंपलितेअमार ॥देवस्यपश्यकाव्यंमहि
त्वाइदमामारसद्यःसमाना ॥विधुंविधमनशीलंदद्राणंदमनशीलं
वायुवानंचंद्रमसंपलितआदित्योगिरितिसद्योम्रियतेसदिवस

रादित्यइंदु

॥७९॥

मुदितेत्यधिदैवतमथाध्यात्मं विधुं विधमनशीलं दशा णंद मनशीलं युवानं महं
तं पलित आत्मा गिरतिरात्रौ म्रियते रात्रिः समुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १८ ॥ ॥
साकं जानां सप्तममदुरेकं जंषलिद्युमा ऋषयो देवजा इति ॥ तेषां मिष्टानि विहि
तानि धाम रास्त्रात्रैर्जंते विद्वतानि रूपराः ॥ सहजातानां षण्णामृषीणामा
दित्यरश्मयस्तेषां मिष्टानि वाकांता निवाक्रांता निवागतानि वामतानि वानता
निवाद्भिः सह संमोदंते यत्रैतानि सप्त ऋषीणानि ज्योतीषितेभ्यः परादित्यः
स्तान्येतास्मिन्नेकं भवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं सहजातानां षण्णामिंद्रि
याणामात्मा सप्तमस्तेषां मिष्टानि वाकांता निवाक्रांता निवागतानि वामता
निवानतानि वान्नेन सह संमोदंते यत्रैतानि सप्त ऋषीणानि ॥ १९ ॥ ॥

त परात्मायान्यैः स्मिन्नेकं भवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १९ ॥ ॥ स्त्रियः सतीस्तां उमेपुं
सञ्जातः पश्यदक्षपुत्रं न विचेतदंधः ॥ कविर्यः पुत्रः स इमाचिकेतयस्ता विजाना
त्सपितुष्वितासत् ॥ स्त्रिय एवेति ताः शब्दस्पर्शरूपरसगंधहारिण्यस्ता अमुं पुं
शब्देनिराहारः प्राण इति पश्यन्कृष्टान्न विजानात्यंधः कविर्यः पुत्रः स इमाजानाति
यः स इमाजानाति सपितुष्विता सदित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २० ॥ ॥ सप्तार्धगुणां
वनस्यरेतो विष्णोः स्तिष्ठति प्रदिशा विधर्मणि ॥ ते धीतिभिर्मनसा ते विपुश्चितः
परिभुवः परिभवंति विश्वतः ॥ स तैतानादित्यरश्मीनयमादित्यो गिरतिमध्यस्था
नोर्ध्वशब्दो यत एतस्मिं स्तिष्ठति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययंति परिभु
वः परिभवंति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणेत्यधिदेवतमथाध्यात्मं सत्ते मा

त्मा नोद्रियाणि यमांगि रतिमध्यस्थानोर्ध्वशब्देयान्यस्मिंस्तिष्ठतानिधीतिभिश्च
 मनसाचविपर्ययंतिपरिपुवःपरिपवन्तिसर्वाणीन्द्रियाणिज्ञानकर्मणेत्यात्मगति
 माचष्टे॥२२॥ ॥नविजानामियादिवेदमस्मिनिण्यःसन्नेहोमनसाचरामि॥न
 हिविजानानुधिमतःपुत्रःपरिवेदयंतेयमादित्योयमात्मा॥२३॥ ॥अपाङ्ग-
 प्राङ्देतिस्वधयागृहीतोमर्त्येनासयोनिः॥ताराश्चंताविष्ट्रीनावियंतान्य
 न्यं वैविक्युर्नदिविक्युरन्यं॥अपांचयतिप्रांचयतिस्वधयागृहीतोमर्त्यआदित्योम
 र्त्येनचंद्रमसासहतौराश्वकामिनौबुद्भगामिनौपश्यत्यादित्यंचंद्रमसमित्यधिदे
 वतमथाध्यात्ममपांचयतिप्रांचयतिस्वधयागृहीतोमर्त्यआत्मा मर्त्येनमनसा
 सहतौराश्वकामिनौविश्वगामिनौबुद्भगामिनौवापश्यत्यात्मानंनमइत्यात्म

विश्वगामिनौ

वा

गतिमाचष्टे ॥ २३ ॥ ॥ तदिदं सधुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञा उग्रस्त्वेष नृमणः ॥ सद्योज
 शानो निरिणातिशत्रून् ननु यं विश्वे मदं त्युमाः ॥ तद्भवति भूतेषु धुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं
 न यतो जज्ञा उग्रस्त्वेष नृमणो दीप्तिमणः सद्योज शानो निरिणातिशत्रून् नितिरिणातिः
 प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वानुमदं तियं विश्वं तुमा इत्यधिदेवतमथाध्यात्मं तद्भ
 वति भूतेषु धुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं तपो जायत उग्रस्त्वेष नृमणो शान नृमणः सद्योज श
 नो निरिणातिशत्रून् नितिरिणाति प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा नुमदं तियं सर्वं तुमा इत्या वा
 त्म गतिमाचष्टे ॥ कोऽयं यं क्लेधुरिगाः क्रतस्य शिमीवतो भामितो दुर्हणाय नू ॥ आ
 संनिष्पृन्दस्त्वशोमयोक्त्य एषां कृत्या मृणा धत्स जीवात् ॥ कक्षादित्यो धुरिगा
 यं क्ले रश्मीन् कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानस्तन्य सुनवंतीषु निषुणवंति मयो

भूनि सुख भूनि यद्मं संभृतं वेदकथं सजीवतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं क-आत्मा धुरि
गायुं क्त इन्द्रियाणि कर्मवतो भानुमतो दुःखधर्षानरसून्यसुनवंती भूनिषु णवतिम
यो भूनि सुख भूनि यद्मं संभृतं वेदचिरं जीवतीत्यात्मगतिमाप्नुये ॥ २५ ॥ ॥
क ईषते तु ज्यते को विषाय को मंसते संतमिंद्रं को अंति ॥ कस्तो काय क इमां योतरा
येधि ब्रवेत्तन्वेत् को जनाय ॥ क एव गच्छति को ददाति को विप्तेति को मंसते संतमि
ंद्रं कस्तो कायापत्याय महते च नोरणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ २६ ॥ ॥
को अग्निमीदेह विषाद्यते न स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवैः ॥ कस्मै देवा आवहा
ना रुहो म को मंसते वीति होत्रः सुदेवः ॥ क आदित्यं पूरयति हविषा च घृतेन

देव चसुचायजाताऋतुभिर्ध्रुवेभिरितिकस्मेदेवावावनाशुहोमार्थान्कोमंसतेवीति ह
होत्रः सुदेवः कल्याण इत्यधिदेवतमथाध्यात्मं क आत्मानं पूरयति हविषा च घृ
तेन चसुचायजाताऋतुभिर्ध्रुवेभिरितिकस्मेदेवावावहानाशुहोमार्थान्कोमंस
तेवीति होत्रः सुप्रज्ञ कल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १७ ॥ ॥ त्वमंगप्रशंसि
षो देवः शविष्ठमर्त्यं ॥ न त्वदन्यो मघवन् नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ त्वमंग
प्रशंसी देवः शविष्ठमर्त्यं न त्वदन्यो स्ति मघवन् पातावा लयिता वाजेता वा सुरवायिता प
वेन्द्र ब्रवीमि ते वचस्तु तियुक्तं ॥ १८ ॥ ॥ हंसः शुचिषद्वसु रंतरिक्ष स धोत विदि
षदतिथिर्दुरोण सता नृषद्वर स हत स द्यौ मसद जागे जाऋत जा अद्रि जा
ऋतं ॥ हंस इति हंसाः सूर्यरश्मयः परमात्मा परं ज्योतिः पृथिव्याप्तेति व्याप्तं

॥ १७ ॥

वी

सर्वव्याप्तं वननकर्मणानभ्यासेनादित्यमंडलेनेतित्ययतीति हं सयंत्ययतीति हं साः परम
हं साः परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूतगभीरवसतीति त्रिभिर्वसतीति वारश्मिर्वसतीति
वावन्द्र्वसतीति वासुवर्णरेतः पूषागभीरिप्तेति रिप्तेतावनकुटिलानिकुटंतारि
संतान्तरिक्षाचरत्यथान्तरिक्षा चरदिति दिवि सुविगमनं वासुमानुः सुप्रभूतो होता
दित्यस्य गता भवं तित्यतिथिर्दुरोणसद्रवं सर्वैरसाविकर्षयति रश्मिर्विकर्षयति व
ह्निर्विकर्षयति वननं भवत्यश्वगोजाब्जदिगोजाधरि त्रिगोजाः सर्वे गोजा कृतजा
बुद्धशब्दासवंति निगमो निगमव्यतिभवत्युषे निर्वचनाय ॥ २९ ॥ ॥ द्वा सुपुष्पा
सयुजा सरवाया समानं रुद्धं परिषस्यजाते ॥ तयो रन्यः पिप्यलं स्वादित्यनश्नं न
न्यो अभिवाकशीति ॥ द्यौर्द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ दुष्टतं पापं परिसासक

लोके ययतीति

२ सद्रूपतां सलोकतामश्नुते य एवं वेदान्तमभ्यनन्त्यो

मित्याचक्षते सुपर्णासयुता सवस्वायेत्यात्मानंदुरात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव तज्जायते परमात्मानं
ते वक्षं वक्षश्चारीरं वक्षं पक्षो प्रतिष्ठापयति तयोरन्यद्भूतं न मनश्च न शक्तिश्च न
श्रीतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥३॥ ॥ आयाहींद्रपथिभिरीलितेभिर्यज्ञमिममन्नोष्ण
गधेयं जुषस्व ॥ तत्तांजो दुर्मातुलस्येव योषासागस्तेपैतृषसेयीचपाभिव ॥ आग
मिथंति शक्रो देवतास्तास्त्रिभिस्तीर्थैभिः शक्रप्रतरेरीलितेभिस्त्रिभिस्तीर्थैर्य
ज्ञमिममन्नोष्णमधेय ॥ इभागमग्रीषोमभागाविंद्रो जुषस्व तत्तामेवं मातुलये
गकन्याभागं सत्तु केवसाया देवतास्तास्त्रिभिः शक्रं निदर्शनं ॥३॥ ॥ विप्रं वि
प्रासेवसे देवं मर्ता सुतये ॥ अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥ विप्रं विप्रासेवसे विडुर्वेद
विंदते वेदितव्यं विमलशरीरेण वायुना विप्रस्तुहृत्पद्मनिलयस्थितमकारसंहि

तमुकारं पूरयेन्मर्करनिलयंगतं विप्रप्राणेषु बिंदुसिक्तं विकसितं वह्नितेजः प्रभंक
नकपद्मेष्वमृतं शरीरममृतजातस्थितममृतवायामृतमुखेव दंति ॥ अग्निं गी
र्षिहवामहे ॥ अग्निं संबोधयेदग्निं सर्वादेवता इति तस्योत्तराष्ट्रयसे निर्वचना
या ॥ ३२ ॥ ॥ जातवेदसे सुनवामसोममरातीयतो निदहाति वेदः ॥ सनः पर्वद
ति दुर्गाणि विश्वानावेव सिंधुं दुरितात्यग्निः ॥ जातवेदस इति जातमिदं सर्वं स
चराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयं न्यायेनाहो सुनवामसोममिति प्रसवेनाभिषवाय च
सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमिति सोमं निश्चये निदहाति दहति स
स्मी करोति सोमो दददित्यर्थः ॥ सनः पर्वदति दुर्गाणि दुर्गमनानि रुजानानि
नावेव सिंधुं यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव सिंधोः स्यंदनान् नदीजलदुर्गमिह ॥

७६॥

सं

कृत्वा तारयति दुरितात् अग्निरिति दुरिता नितारयति तस्यैषा परा भवति ॥ ३३ ॥ ॥
इदं ते न्याभिरसमानमुद्गिर्याः काश्च सिंधुं प्रवहंति नद्यः ॥ सर्पो जीर्णमिव त्वचं ज
हाति पापं स शिरकोऽप्युपेत्य ॥ इदं ते न्याभिरसमानाभिर्याः काश्च सिंधुं पतिं व
त्वानद्यो वहंति सर्पो जीर्णमिव सर्पस्त्वचं त्यजति पापं त्यजं त्याप आप्नोति स्तासा
मेवाभवति ॥ ३४ ॥ ॥ अंबकं यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्धनं ॥ उर्वारुकमिव ब
धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ अंबकं रुद्रं अंबकं यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्धनं
सुष्टुगंधिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकं अंबकं यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्धनं ॥ उर्वारुकमिव ब
धनान्मृत्योः सकाशात् नमंच स्वमां कस्मादित्येषा मितरेषा परा भवति ॥ ३५ ॥ ॥
शतं जीवशरदो वर्धमानः शतं हेमं तान् छतमुवसंतान् ॥ शतमिंद्राग्नीसवि

॥ ७६ ॥

तावृहस्पतिः शतायुषाहविषेमंपुनर्दुः॥ शतं जीव शरदो वर्धमान इत्यपि निगमो भ
वति शतमिति शतं दीर्घमायुर्मरुत एना वर्धयंति शस्त्रमेनमेव शतात्मानं भवति
शतमनंतं भवति शतमैश्वर्यं भवति शतमिति शतं दीर्घमायुः॥ ३६॥ ॥
मातेराधां सिमातुतयो वसोऽस्मान्कदाचनानां॥ विश्वाचन उपमिमीहि
मानुषवस्तु निचर्षणिभ्य आ॥ माचते धामानि माचते कदाचनः सरिषुः
सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमानाय मनुष्य हितो यमादित्यो यमात्मा अतदनुप्र
वदंत्यथैतं महंतमात्मानमेवर्गणः प्रवदति वैश्वकर्मणे देवानां नुवयं जा
नाना सदासीन्तो सदासीत्तदानीमिति च सैषात्मजिज्ञासा सैषा सर्वभूत
सा जिज्ञासा ब्रह्मणः सारिष्टं सरूपतां सलोकतां गमयति य एवं वेदानमो ब्रह्मणे

ॐ

॥११॥

संयति

महतेभूताय नमः पारस्कराय नमो यास्काय ब्रह्मशुक्लमसीय ब्रह्मशुक्लमसीया ॥३१॥
॥५०॥ ॥ इति निरुक्ते उत्तर षट्के अष्टमोऽध्यायः ॥ ॥ व्याख्यातमग्निरस्मि
जन्मना पश्यंगोपा माकाशगुणैर्वर्तमानसयद्यनुरुध्यते शोचरमथ ये हिंसा मा
श्रित्याथ ये हिंसा मुत्सृज्य न तं हंसो घर्मः सोमः पवते ब्रह्मा देवानां तिस्रो वाच ईश
तिस्रो मंगवाक्त्रा न महत्तसो मो विधुंदद्राणं साकं जानां स्त्रियः सती सप्तार्धगर्भा
न विजानाम्य पाङ् प्राङ् तितदिदास क ईषते को अग्निमीदृत्त्वमंगहंसः शुचिष
द्वासुपर्णा याहीद्र विप्रं विप्रा सो जातं वेदस इदं तेन्या भिस्त्र्यंबकं शतं जीवमातेरा
धांसि सप्तत्रिंशत् ॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥ लक्ष्मीनृसिंहा
र्पणमस्तु ॥ ॥४॥ ॥

3

225

20 Vm

॥११॥

206